

УДК 94(477.46):902

Валентин ЛАЗУРЕНКО,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету

МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ ЯК ОБ'ЄКТ ДЛЯ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДИСКУСІЙ

У цій статті ми спробуємо подати історію Михайлівської церкви в Суботові, що на Чигиринщині, від перших згадок про її будівництво до знищення більшовиками у 1935 р., акцентувавши увагу на її сучасній актуальності в контексті новітніх пошуків крипти українського державотворця, гетьмана України Богдана Хмельницького.

Церква Святого Архистратига Михаїла, Михайлівська церква, Свято-Михайлівська церква в Суботові – так згадується у різних джерелах церква в родовому маєтку Хмельницьких у Суботові, що на Чигиринщині. За цією суботівською церквою закріпилась у місцевих жителів ще назва – Низянська (інша церква, Іллінська, мала народну назву – Горянська). Ми у цій статті будемо використовувати назву – Михайлівська церква в Суботові.

В історичних джерелах, дослідженнях істориків різних років і століть не знаходимо чітко хронологічно виписаної історії Михайлівської церкви в Суботові. Зустрічаються якщо не прямі відомості, то лише фрагментарні згадки про цю церкву.

За браком документальних джерел утвердились різні, часом суперечливі, погляди авторів на час заснування храму та окремі віхи його історії. Навіть ретельне вивчення, зіставлення наявних фактів поки що не дозволяє створити цілісну картину щодо Михайлівської церкви протягом її трьохсот років [1, с. 40–47].

Існує легенда, що вказує на існування храму ще задовго до появи на Чигиринщині родини Хмельницьких [2, арк. 122].

Відомі й авторитетні українські історики, одні з кращих на сьогодні знавців біографії Богдана Хмельницького, **Валерій Смолій** і **Валерій**

Михайлівська церква у Суботові. Світлина 1912 р. Фото з журналу: Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2002. – Річник XXXIV. Число 2. – С. 124

Степанков зазначають: *«вже у другій половині 80-х років XVI ст. Михайло Хмельницький господарював у заснованому ним поселенні»* [3, с. 44]. Перша згадка про осадку ним Суботова як чигиринським підстаростою припадає на 1616 р. [1, с. 41].

На місці Михайлівського храму було давнє кладовище. Про це ми можемо почерпнути відомості із народних спогадів старожила-суботянина Маркіяна Бердника, записані священником Марком Грушевським, в яких він говорить про те, що під час ремонту церкви він виявив під підлогою церкви уламок надмогильної плити з написом: *«1600 года, мая 7 дня»* і відламану букву «К» та значну кількість кісток зі старих могил» [1, с. 41; 4, с. 11].

Іван Крип'якевич – один із авторитетних біографів Богдана Хмельницького – наголошує, що сам гетьман збудував Михайлівську церкву на пам'ять про батька [5, с. 57].

Іван Крип'якевич: *«У Суботові Богдан мав батьківський хутір. Він, очевидно, вважав це селище найдорожчою спадщиною... Сам гетьман збудував церкву св. Михайла (на пам'ять про батька) і церкву св. Іллі»* [5, с. 57].

Беручи до уваги неспокійні часи в Суботові, що передували початку Національної революції середини XVII ст. (тут маємо на увазі напад польського шляхтича, на той час чигиринського підстарости, Данієля Чаплинського на населений пункт у 1647 р.), чи інші суб'єктивні причини, можна припустити, що Богдан Хмельницький міг збудувати церкву на місці раніше згорілої.

Як припускає відомий краєзнавець і музеєзнавець України, завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» **Надія Кукса:** *«цілком вірогідно, що за його (Б. Хмельницького – В.Л.) вказівкою на центральному, так званому, Козацькому майдані хутора, була зведена трибанна дерев'яна Михайлівська церква як гарант укріплення позицій православ'я на прикордонних землях»* [12].

У фондах Інституту рукопису ЦНБ АН України зберігається на престольне «Євангеліє», що датується 1651 р., на одній з приписок до якого подано наступне: *«Року 1651 місяця февраля 22 дня Ігнатій обиватель Суботовській отменил сию книгу рекомую евангелий тетр за отпущение грехов як моих як жони и деток и надалем сию книгу до храму святого архистратига христова Михайла в месте Суботов в маестности его милости пана гетмана войска его королевске милости запорозкого, а хто бы сию книгу мел отдалити от сего храму више реченого таковий некай буде проклят анафтема»* [6, с. 135]. Все це переконливо письмово засвідчує факт існування Михайлівської церкви в Суботові в 50-х рр. XVII ст.

Як свідчить аналіз ряду наявних у нашому розпорядженні джерел, Михайлівською церквою в Суботові помітно опікувався старший син гетьмана Богдана Хмельницького Тиміш. Про цей факт, наприклад, ми черпаємо інформацію з твору польсько-українського письменника-історіографа Йосипа Ролле «Жінки при Чигиринському дворі», де він зазначає наступне.

Йосип Ролле: Михайлівська церква *«стояла неподалік ринку й була під особливою опікою гетьманового сина»* [7, с. 30].

За рядом джерел, у цій церкві Тиміш Хмельницький і був похований у 1653 р. [8, с. 249; 7, с. 34]. Проте з приводу цього на сьогодні є ряд питань, і ряд, як не дивно, розбіжностей у джерелах. Питання постійного знаходження крипти Тимоша Хмельницького після його поховання в Михайлівській церкві на сьогодні піддається сумніву. Це ми розглянемо в окремому дослідженні.

Надія Кукса: *«Можливо, що свого часу (1647 р.) в храмі або на прилеглому до нього цвинтарі було поховано матір гетьманича Ганну Сомко»* [9, с. 227].

Історик і краєзнавець Віктор Гугля свого часу висунув особисті міркування про Михайлівську церкву на основі аналізу спогадів Павла Алепського, який перебував 1656 р. в Суботові.

Віктор Гугля: *«...на 1656 р. – Михайлівська церква ще новозбудована. Тобто будувалась вона в проміжку між 1648 – 1653 рр. і, треба думати, на місці старої (збудованої ще Михайлом Хмельницьким) та знищеної, наприклад, в 1647 р. Даніелем Чаплинським під час наїзду»* [10, с. 38].

В період від смерті Богдана Хмельницького до 1726 р. писемних відомостей про Михайлівську церкву нами не виявлено. За даними візитації 1726 р. в згаданий вище проміжок часу Михайлівська церква в Суботові зазнала знищення. У 1718 р., за даними візитації 1726 р., церква була відбудована [11, с. 101].

«За візитацією 1741 р., Свято-Михайлівська церква постає як єдиний діючий храм Суботова, що разом з 27 іншими навколишніми церквами ввійшов до складу Чигиринського деканату, створеного 1740 р. Проте з часу краху останнього 1768 р. знову стає православним» [12].

Надія Кукса, Яніна Діденко: На початку 20-х рр. XIX ст. (згідно з архівними документами) Іллінська церква перебувала в статусі не приходського, а цвинтарного храму. Причому статус було змінено на прохання членів релігійної громади, які не мали змоги утримувати власним коштом Свято-Михайлівську церкву, яку відремонтували 1796 р., та Свято-Іллінську, яка перебувала в занедбаному стані. На початку XIX ст. клопотання громади було задоволено Чигиринським духовним правлінням, і усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького стає другорядною, приписною до Михайлівської церкви [13, с. 16].

У 1786 р. було збудовано нову споруду Михайлівської церкви. Нижче наведемо, як з приводу цього пише Лаврентій Похилевич 1864 р. у своїй праці *«Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся»*.

Лаврентій Похилевич: *«Приходская Михайловская церковь построена в 1786 году на место прежней деревянной же, в 1718 году построенной. По штатам она причислена к 4-му классу; земли имеет 65 десятин»* [14, с. 533].

За період з 1808 по 1864 рр. кількість жителів у Суботові зростає відповідно з 1157 до 2419. Це спричинило необхідність зведення нового, просторішого приміщення Михайлівської церкви, яка **після оновлення 1869 р. Іллінської церкви стала поступово занепадати.**

Ось саме тут для сучасних дослідників констатується цікавий факт!!! Саме тут і закінчується фіксація локального місця саме тієї Михайлівської церкви, в якій бував Богдан Хмельницький, і його мужній син Тиміш опікувався нею, і гіпотетично були там поховані хтось із них, чи обидва вони, чи хтось із їхньої родини.

У 1874 р. у Михайлівській церкві проводились будівельні роботи.

Надія Кукса: *«Оскільки до самих стін церкви наблизився цвинтар, розширювати її на тому самому місці стало неможливим. Стару будівлю акуратно розібрали (згнила тільки шалівка, дерев'яні конструкції виявилися придатними для будівництва нового приміщення). Під престолом виявили дитяче поховання. Винесли на двір, але на вимогу священника останки повернули назад»* [1, с. 44]. Цю історію про дитяче поховання істориком Надією Куксою було записано від «суботівської сільської енциклопедії», дочки колишнього волосного писаря Ярини Варивонівни Телятник, 1905 р.н. Надзвичайно освічена та національно свідомою була особистість.

Відомостей про подальшу долю храму кінця ХІХ – І чверті ХХ ст. зібрано поки що дуже мало.

У 1843 р. при Михайлівській церкві було організовано двокласне приходське училище. З 1851 р. дітей Суботівської волості навчав тут отець Роман Орловський, який, до речі, домогся присвоєння училищу імені Богдана Хмельницького [15, с. 72].

У 1898 – 1910 рр. настоятелем храму був український етнограф і фольклорист о. Марко Грушевський [16, с. 387–394]. Відомо, що він ніби-то вів «Літопис Михайлівської церкви», доля якого до сьогодні ні історикам, ні краєзнавцям не відома. Постає запитання: чи взагалі він був – цей літопис? Це тема окремого ґрунтовного вузькопошукового дослідження, до якого дослідники повернуться у свій час.

Збереглися рідкісні світлини із зображенням Михайлівської церкви, що датуються кінцем ХІХ ст. та 1912 р.

Наприкінці ХVІІІ ст. біля Михайлівської церкви з'явилася двоярусна дерев'яна дзвіниця, котра з 70-х рр. ХІХ ст. з'єднувалась із приміщенням церкви переходом. Нижній ярус використовувався для зберігання інвентаря, необхідного для виконання поховального обряду. На другому ярусі відкритої каркасної конструкції розміщувались дзвони – два великі і п'ять малих. Залізна покрівля церкви була пофарбована в зелений колір. Світло-блакитними з крапленням білого кольору були стіни церкви [Кукса Н., с. 45].

До 1929 р. Михайлівська церква в Суботові була діючою. Настоятелем був о. Григорій Кривенко.

З початком колективізації в Суботові представники місцевої влади вирішили закрити церкву. Протягом кількох років у приміщенні

Михайлівської церкви знаходився сільський клуб. Тут демонструвалися кінофільми, проводилися дискотеки для молоді. І це незважаючи на те, що в цей час на стінах висіли ікони та зберігався ще іконостас [1, с. 45].

У 1935 р. Михайлівську церкву в Суботові було зруйновано, а її дерев'яні конструкції використано для спорудження зерносховища [17, с. 65]. Мешканці села надзвичайно негативно сприйняли це рішення.

Надія Кукса: *«Коли почали ламати стіни церкви, старі люди хрестились, плакали, хапали руйнівників за поли, за руки. Дуже просили не робити цього». «Молоді мовчали, бо боялися, щоб не засудили. Дзвони поскидали з дзвіниці, при падінні вони тріскалися. Згодом приїхали заготовачі і забрали дзвони «для воєнних нужд» [1, с. 45]. Ікони розбирали місцеві жителі. Їх переслідували активісти. Влаштовуючи обшуки, ікони вилучали. Однак частину образів вдалося врятувати, переправивши в навколишні села.*

«Особливим блюзнірством відзначалися окремі активісти, які звозили ікони, церковне начиння в провалля за село і спалювали. Кілька днів над селом стояла заграва від полум'я, що викликало негативні емоції у віруючих. Хазяйновиті суботяни з числа активу років на три запаслися шалівкою, котрою були оббиті стіни церкви, незабаром використавши її для опалювання помешкань.

Сільське кладовище, де знайшло вічний спочинок не одне покоління суботян, було розрівняне тракторами. Таємно найсміливіші з мешканців села збирали вигорнуті останки, щоб потім перезапохоронити. На місці цвинтаря невдовзі стали будувати сільський клуб, котрий знаходиться на кістках наших предків і донині» [1, с. 45].

Михайлівська церква в зв'язку з подіями 1638 р. та 1649 р. неодноразово згадується в романі-трилогії Михайла Старицького «Богдан Хмельницький», написаному на основі історичних джерел [18, с. 83].

На сьогодні, за переказами старожилів села Суботів Чигиринського району Черкаської області, відомо, що місцем розташування саме тієї Михайлівської церкви, яка була знищена радянською владою у 1935 р., є територія сучасного меморіального комплексу (в центрі села), присвяченого Другій світовій війні.

Чим нині є цікавою для істориків та всієї української спільноти історія колишньої Михайлівської церкви в Суботові? Щоб відповісти на це питання, додамо кілька штрихів до того, що наразі відбувається на Чигиринщині в плані дослідження середньовічної історії. У 2019 р. український інформаційний простір та наукове середовище заповнила сенсаційна новина. В Іллінській церкві в Суботові на глибині понад 4 м георадари зафіксували аномалії, які можуть бути не чим іншим, як криптою. Георадари зафіксували дві аномалії. Українські фахівці висунули гіпотезу – це, можливо (?), поховання самого гетьмана України Богдана Хмельницького, яке шукали понад 300 років, та його старшого сина Тимоша [19].

Однак до сьогодні ґрунтовні дослідження всередині Іллінської церкви в Суботові, спрямовані на підтвердження чи спростування висунутої гіпотези щодо наявності на певній глибині в церкві крипти видатного українця Богдана Хмельницького, з сучасною методологією пошуку та за допомогою новітнього обладнання, не проводяться. Певні дослідження, зтяжні в часі, все ж тривають, але їх ініціює не держава, а громадська організація «Фонд Великий Льох». Процес проходить не так швидко, як би хотілося.

На наш погляд, у 2019 р. вчені реально наблизились до ймовірного (?) сенсаційного відкриття. З'явився реальний шанс у ХХІ ст. просунутись вперед із пошуком праху гетьмана України Богдана Хмельницького, і цей шанс нам необхідно використати, і, що головне, використати з розумом, не завдавши шкоди, насамперед, Іллінській церкві – пам'ятці культурної спадщини національного значення.

Прикрим на сьогодні є факт відвернення (у різний спосіб) уваги українського суспільства від проведення сучасних досліджень в Іллінській церкві в Суботові на предмет підтвердження чи спростування гіпотези. А ще прикріше, що це роблять не українські історики, археологи, музеєзнавці чи краєзнавці – справжні фахівці з багаторічним досвідом, а закордонні історики, ніби маючи (нехай ми помиляємось!) якусь «певну місію» [20].

І ось у 2020 р. колишня Михайлівська церква в Суботові історично знову стає актуальною для детального і ґрунтового дослідження. Наприклад, російський історик Тетяна Таїрова наполягає на тому, що *«найбільш вірогідно, що Б. Хмельницького поховали в батьківській Михайлівській церкві на ринку, тобто в центрі села, поряд з улюбленим сином. Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму видаються перспективними»* [20, с. 6]. На наше переконання, ця версія має право на існування і, можливо, є перспективною, що не виключає необхідності підтвердження гіпотез наших українських вчених. Це тема окремої фахової наукової дискусії і окремої статті.

Час розставить все на свої місця. А наукова дискусія має бути толерантною і тривати у фахово окресленій площині, незалежно від того, якими є точки зору на ту чи іншу українську історичну проблему, запропоновані з Росії, і якими є версії (гіпотези), висунуті в Україні.

За словами засновника і голови ГО «Фонд Великий Льох» **Павла Костенка**, які він виголосив 08 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у м. Києві на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» [21] (на якій, до речі, були присутні представники авторитетних наукових та громадських кіл держави, зокрема, Президент України (2005 – 2010 рр.) Віктор Ющенко, директор Інституту історії України Національної академії наук України Валерій Смолій, відомі українські історики, археологи, теологи, геофізики, етнологи та музеєзнавці): *«Російська імперія століттями знищувала та приховувала будь-яку інформацію, яка стосувалася теми національної ідентичності українців. А коли не могла викоринити історичну*

пам'ять – нав'язувала міфи. Внаслідок такої пропаганди ми навіть не знаємо, де поховано більшість українських гетьманів та інших видатних українців, завдяки яким Україна сформувалася як держава» [22].

І логічно доповнює слова П. Костенка відомий український краєзнавець, знаний дослідник Коліївщини **Євген Букет**: *«Сьогодні настав час розвінчувати ці міфи. Залучивши новітні технології, нині маємо шанс розгадати таємниці минулого, викрити містифікації, створити меморіали національних героїв» [22].*

На сьогодні, мабуть, доцільно було б у Суботові встановити хоч якийсь пам'ятний знак, який би вказував на існування в цьому, знаному в усій державі населеному пункті Михайлівської церкви. Це потрібно нам, українцям. Адже ми маємо право на свою історію, і маємо право на своє українське минуле.

Джерела та література:

1. Кукса Н. В. З історії Богданових церков у Суботові / Н. В. Кукса // Пам'ятки України: історія та культура: наук. часопис. – 2002. – Річник XXXIV. – Число 2. – С. 40–47.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 291.
3. Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – 2-ге вид., перероб. – К. : Либідь, 1995. – 624 с.
4. Соса П. П. Легенди про гетьмана / П. П. Соса // Краєзнавець Черкащини. Третій випуск. – Черкаси : Черкаська обласна друкарня, 1992. – С. 10–13.
5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич ; відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправл. і доп. – Львів : Світ, 1990. – 408 с.
6. Кукса Н. В. Раритети козацької доби Чигиринщини: Напрестольне Євангеліє 1651 року із Свято-Михайлівської церкви в Суботові // Сьомі Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр. / Н. В. Кукса ; редкол. : О. Драч, К. Івангородський, А. Касян та ін. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 135–136.
7. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі / Й. Ролле ; прим. О. І. Гуржія. – К. : Україна, 1994. – 58 с.
8. Халебський Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / упоряд. М. О. Рябий ; післям. В. О. Яворівського. – К. : Ярославів Вал, 2009. – 293 с.
9. Кукса Н. В. Історичні поховання XVII – XVIII століть в Суботові / Н. В. Кукса // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т. 9. – К., 2002. – С. 227–228.
10. Гугля В. І. Суботів Хмельницьких / В. І. Гугля. – Дніпропетровськ, 2006. – 62 с.
11. Кукса Н. В. Православні церкви Чигиринщини у візитації 1726 року / Н. В. Кукса // Свідок козацької слави: погляд через століття. – Черкаси, 2003. – С. 99–105.
12. Кукса Н. В. Церква в ім'я Святого Архістратиґа Михайла в Суботові / Н. В. Кукса // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. – Львів, 2005.
13. Кукса Н. В. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття / Н. В. Кукса, Я. Л. Діденко. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2013. – 200 с.
14. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – Біла Церква : видавець О. В. Пшонківський, 2007. – XXII+642 с.

15. Кукса Н. В. Повернені імена: суботівський священик Роман Орловський / Н. В. Кукса // Свідок козацької слави: погляд через століття. – Черкаси, 2003. – С. 70–79.
16. Кукса Н. В. Постаць Марка Федоровича Грушевського у становленні дитячої етнографії та УАПЦ / Н. В. Кукса // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2004. – С. 387–394.
17. Нераденко Т. М. Правобережна Черкащина: туристично-краєзнавчий потенціал : краєзнавче наук.-попул. вид. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2018. – 498 с.
18. Шмиголь Л. Суботів у романі М. Старицького «Богдан Хмельницький». Історична правда і вимисел / Л. Шмиголь // Свідок козацької слави: погляд через століття. – Черкаси, 2003. – С. 82–84.
19. У церкві в Суботові знайдено загадкові пустоти. Історики сподіваються, що вони можуть вказати на ймовірне поховання Богдана Хмельницького // Історія. – 2019, жовтень. – № 10 (61). – С. 13; У Суботові науковці знайшли ймовірне поховання Богдана Хмельницького (Фото) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dzvin.media/news/u-subotovi-naukovczi-znajshly-jmovirne-pohovannya-bogdana-hmelnyczkogo-foto/>
20. Таирова Т. Г. Могила Б. Хмельницького в Суботове и перспективы ее поисков [Электронный ресурс] / Т. Г. Таирова. – Режим доступа : <https://SPBU.RU/SCIENCE/EXPERT.HTML>
21. Чухліб Т. В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2019. – № 6. – С. 220–223.
22. Букет Є. Міфічне поховання [Електронний ресурс] / Є. Букет. – Режим доступу : https://uain.press/blogs/mifichne-pohovannya-1058277?fbclid=IwAR3sdPdbw_SjN5iXUL0ltT6qmdzk5gPxrh8tsF940SI30ZJMYtR1VIPPK4k

УДК 94 (477) «1960 – 2002»

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,
*кандидат історичних наук, професор,
заслужений працівник культури України,
професор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
голова Черкаської обласної організації НСКУ*

ВИСВІТЛЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ РОБОТИ НА ЧЕРКАЩИНІ У ПРЕСІ (1960-ті рр. – початок ХХІ ст.)

Системне висвітлення пам'яткоохоронної роботи на Черкащині в обласній та місцевій пресі розпочалося після утворення в 1967 р. Черкаської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПІК), яку очолив В. Т. Шпак. У 1969 р. в області діяло 1806 первинних організацій товариства. Вони об'єднували 169,4 тис. активістів пам'яткоохоронного руху. Найбільш численними були осередки товариства у Корсунь-Шевченківському (14 193), Звенигородському (13 349), Катеринопільському (11 409), Чорнобаївському районах [1, 1].